

**ПОНЯТТЯ СИСТЕМНОСТІ ЛЕКСИКИ,
ЛЕКСИЧНИХ УГРУПОВАНЬ У МОВІ ТА МОВЛЕННІ**

Стаття присвячена розгляду основних теоретичних положень системного підходу щодо дослідження мовних явищ. Проводиться аналіз поняття системності, представлена узагальнена характеристика семантичних відношень лексичних одиниць у мові та мовленні.

Ключові слова: системний підхід, лексична одиниця, семантичне поле, семантичні відношення, лексико-семантична група.

Статья посвящена рассмотрению основных теоретических положений системного подхода относительно исследования языковых явлений. Проводится анализ понятия системности, представлена обобщенная характеристика семантических отношений лексических единиц в языке и речи.

Ключевые слова: системный подход, лексическая единица, семантическое поле, семантические отношения, лексико-семантическая группа.

The article deals with the basic theoretical principles of the systems approach to the study of language phenomena and lexis. Semantic relations with the analysis of lexical items in language and speech are presented.

Key words: systems approach, lexical item, semantic field, semantic relations, lexico-semantic group.

Поняття “система” з філософського огляду є сукупність елементів, які певним чином між собою пов’язані, створюють відповідну єдність та цілісність, а як складні об’єкти характеризуються не тільки множинністю, але й різнотипністю, різноякісністю елементів і зв’язків, що їх формують [1: 27-28]. Системність завжди пов’язана з певною формою організованості, яка є властивістю об’єкта, як єдиного цілого і виражається в ієрархичності його будови, тобто в наявності у нього декількох рівнів організації, які перебувають у відношенні послідовного підпорядкування, а також наявності в системі особливого роду зовнішніх та внутрішніх зв’язків [2: 371].

Пошуки науковцями шляхів і методів дослідження об’єктів як систем привели до формування системного підходу, який ставить за мету розробку засобів і методів дослідження складно організованих об’єктів-систем. На нашу думку, системний підхід в дослідженнях є основою аналізу, важливим принципом якого є виявлення взаємозв’язків кожного компонента в системі цілого. Поняття системи можна застосувати в різних галузях людської діяльності, проте кожна система має свої особливості та закономірності. Щодо мови, то під системою ми розуміємо внутрішньо організовану сукупність елементів (одиниць) мови, які пов’язані стійкими відносинами. Процес дослідження є систематика елементів мови, який полягає в класифікації мовних одиниць, одержаних синтагматикою, що зумовлює системно-функціональний підхід до розгляду внутрішніх або сис-

темних відносин у мові з вивченням особливостей їхнього функціонування в мовленні.

Поняття системності у мові і мовленні, системний підхід до вивчення мовних явищ як елементів складної структури виробляється у мовознавстві в другій половині XIX ст., а XX ст. характеризується яскраво виявленим системним аналізом мовних явищ на всіх рівнях: граматичному, лексичному, стилістичному, комунікативному. Загальна концепція мови як системи з причинно-наслідковими зв'язками була висловлена у працях Бодуена де Куртене [3]. На його думку, мова належить до класу таких об'єктів, в яких системність, внутрішня організованість, взаємоузгодженість усіх статичних і динамічних характеристик представлена у своїх вищих проявах [4: 33]. Визнаючи системність мови, лінгвісти мають дві думки щодо розуміння того, що є системно: об'єкт вивчення — мова чи методика його описання. Бодуен де Куртене вважав, що будь-який предмет потрібно передусім дослідити в цілому, виділяючи з нього тільки ті частини, які належать тільки йому, не нав'язуючи інші зовнішні категорії [3: 22]. На думку Бодуена де Куртене, як і всі інші ряди явищ, так само і явища мови з першого погляду є хаос, безладдя, плутанина. Людському розуму притаманна здатність висвітлювати цей оманливий хаос і відкривати в ньому гармонійність, порядок, системність, причинність [3: 96]. Отже, суть системного принципу дослідження в мові полягає в поданні об'єкта в його цілісності, з одного боку, і у виділенні складових його елементів — з іншого.

Визнання того, що мова є системною єдністю фундаменталізувалось з появою праць Ф. де Соссюра, який запропонував концепцію, що будь-який факт мови необхідно аналізувати не ізольовано, а в його взаємовідносинах та взаємозв'язках з іншими елементами. Описовий, синхронний метод дослідження Ф. де Соссюр вважав чи не найголовнішим і висловив думку, що мова є органічною, чітко вираженою структурою, в якій все взаємозалежне, а значення кожного елемента визначається його зв'язками з іншими елементами і його місцем всередині системи [5].

З огляду на різні підходи до поняття системи в лексичі ми приєднуємось до думки більшості науковців, які під системою розуміють сукупність взаємопов'язаних і взаємозумовлених елементів, що формують більш складну єдність наповнену частинами цих елементів [6]. Отже, слова і значення слів як органічні складові частини мови можна розглядати як систему взаємозалежних елементів, зумовлених дією інтралінгвістичних та екстралінгвістичних чинників, а те, що лексика є системою, засвідчує низка незаперечних фактів. По-перше, існування тлумачних одномовних словників, тобто пояснення значень одного слова іншими словами тієї ж мови; по-друге, можливість опису словникового складу мови за допомогою невеликої кількості найуживаніших семантично ключових слів. Відповідно, системний підхід до дослідження мовних явищ реалізується на всіх рівнях, у тому числі і на лексико-семантичному.

Дотримуючись системного підходу в процесі дослідження мови, вважаємо, що слово треба вивчати у взаємозв'язку з іншими словами, синонімічними до нього і, головне, з такими, що належать до одного і того ж кола уявлень. Ми підтримуємо думку, що слова кожної мови утворюють систему і зміни їхніх значень цілком зрозумілі лише всередині такої системи, а лексику необхідно досліджувати як систему. Це дасть можливість описати її склад, виділити в ній істотне і характерне відповідно до внутрішніх зв'язків між елементами тексту. Зазначимо, що слова та їхнє значення поєднуються, незалежно від нашої свідомості, в різноманітні групи, причому основою для угруповання служить

подібність або пряма протилежність за головним значенням. Вживаючи поняття «лексико-семантична система», розділяємо думку науковців, які розуміють під цим поняттям як самі лексичні одиниці — слова і вислови, так і словотвірні та граматичні категорії, які визначають семантичні угруповання і смислові зв'язки слів [1;6]. На нашу думку, пізнання властивостей лексичної системи мови шляхом вивчення її складових частин — актуальний та ефективний метод дослідження в лінгвістиці. Лексична система мови має складну організацію. У системі мови лексичні одиниці об'єднані парадигматичними зв'язками і в процесі мовленнєвого розгортання акту комунікації між ними виникають синтагматичні зв'язки. Відтак, навряд чи можна описати лексичну систему повністю, тому в практичному дослідженні ми радше моделюємо її окремі ділянки: тільки парадигматичні або тільки синтагматичні зв'язки, або ж виділяємо лексико-семантичні групи.

Поняття системи в лексиці і семантиці тісно поєднане з теорією семантичного поля, в основі якої лежить думка про взаємозв'язок слів, що мають семасіологічну спільність [7]. Для вияву системних відношень у лексиці велику роль відіграє контекст, у якому система смислових стосунків між лексичними одиницями визначається значенням слів, що до нього входять. Семантичний склад слова або його семантика є значенням слова, його мовним обігом та граматичною формою, а тому семантичний, семасіологічний, прагматичний аспекти дослідження аналізують відношення мовних одиниць і предмети, процеси, що ними позначаються. Зазначимо, що лексичні зв'язки поділяють на внутрішні, коли елементи взаємодіють усередині угруповань, і зовнішні, коли елементи того чи іншого угруповання взаємодіють з елементами іншого. Відповідно розрізняємо прямі і зворотні зв'язки, симетричні, асиметричні, безпосередні тощо. Для системного вивчення лексики науковцями використовується метод опозицій. Принцип опозицій важливий тим, що жодна одиниця не має лінгвістичної значущості сама по собі, а тільки у протиставленні з іншими одиницями системи. Під словесною опозицією розуміють пару лексичних одиниць, подібних за тими чи іншими компонентами і водночас відмінних у чомусь, тобто словесні опозиції виділяються традиційно [8: 46-48]. Опис і трактування лексичних одиниць передбачає розкриття внутрішніх зв'язків між словами. Передусім це вияв системи смислових відношень між словами. Визначальним чинником віднесення слова до того чи іншого розряду є його значення: номінативне, денотативне, сигніфікативне, його прагматичний аспект і синтагматика, а також емоційно-експресивне забарвлення [8: 72-74].

Аналізуючи системність лексики, часто використовують поняття «мова» і «мовлення», які не завжди розмежовують, замінюючи іноді одне одним. Говорячи про мову та мовлення, зазначимо, що вивчення мовної діяльності розпадається на дві частини: одна з них, головна, має своїм предметом мову, тобто дещо соціальне за сутністю і незалежне від індивіда; інша — другорядна, предметом якої є індивідуальна сторона мовної діяльності, тобто мовлення, у тому числі говоріння [9: 42].

Мова як система є сукупність лексичних одиниць, відповідних правил їхнього поєднання і застосування. Мовлення у кожному випадку його використання є матеріальною реальністю, конкретне й індивідуальне та достатньо об'ємне поняття.

Вивчення системності лексики на рівні мови за словниками — доступний, проте копіткий та трудомісткий шлях: це фактично вилучення та опис словникових одиниць, упорядкованих залежно від призначення словника. Словники дають основний матеріал для організації і дослідження парадигматичних угруповань, перебувають в ієрархичній

залежності, тобто відображають послідовне введення слів нижчого рівня у вищий, що передбачає виділення декількох ступенів ієрархії в їхньому смисловому зв'язку. Вивчення системності лексики та виділення її угруповань відбувається не тільки на рівні мови (лексикологія, лексикографія), але й на рівні мовлення (стилістика, лінгвостилістика, психолінгвістика, прагматика), що зумовлене онтологічними властивостями мови. На рівні тексту будь-якого розміру лексика виконує свою головну функцію — комунікативну. Семантичні зв'язки між системними лексичними угрупованнями в обох випадках зумовлені співвідношеннями між компонентами значень лексичних одиниць. Це може бути семантичний зв'язок в якому одиниці мають спільні семи, а окрема лексична одиниця уміщує одну або декілька конкретних диференційних ознак. Це може бути синонімічний, антонімічний та інші зв'язки. Визначаючи семантичні зв'язки, використовують також і особливості контексту — контекстуальний аналіз. Семантичні відношення лексичних одиниць у мові і мовленні розглянуті в працях багатьох науковців та виділені ними угруповання слів отримували різні варіанти назв, як от: семантичні класи, семантичні групи, лексико-тематичні групи, семантичні поля, функціонально-семантичні поля, лексико-граматичні поля, лексико-тематичні поля, лексико-тематичні сітки, лексико-тематичні лінії тощо [10; 11; 12].

У мові існують різні принципи класифікації слів за загальною семантикою, оскільки усі ділянки лексики рівною мірою системно організовані. Різні групи слів по-різному зв'язані і взаємодіють одна з одною. Незважаючи на те, що у сучасній лексикології є велика кількість праць, присвячених дослідженню принципів класифікації лексики, вона не є до кінця вирішеною. У дослідженнях з лексики спостерігаються відмінності у термінології, що застосовується для різних ділянок її системи. Нерідко один і той самий термін використовується для назви угруповань слів, які об'єднуються на різних підставах. Особливо це стосується термінів лексико-семантичні та лексико-тематичні групи слів, які часто вживаються як синоніми.

Принагідно робимо висновок, що будь-яке лексичне угруповання слів — це реальний спосіб існування лінгвістичних елементів і водночас це метод, який використовують лінгвісти для класифікації лексики.

Найуживанішими поняттями для визначення угруповань слів, утворених їхніми складниками, є лексико-семантичне поле (ЛСП) і лексико-семантична група (ЛСГ). Найбільшим за об'ємом угрупованням виступає лексико-семантичне поле зі спільною смисловою основою, але нечітко вираженими межами. Це пов'язане з тим, що для включення слова до певного семантичного поля (СП) достатньо того, щоб це слово мало хоч один спільний смисл, співвідносний з полем у цілому. В лексико-семантичне поле можуть входити слова різних морфологічних класів. Загалом СП покриває відповідну понятійну сферу мови, і для одиниць одного ЛСП обов'язковим є семантична, а не формальна ознака.

Зазначимо, що при системній організації слів у семантичне поле широко використовується метод тематичного опису лексики. Для термінологічного найменування такого опису використовують категорії лексико-тематичне поле (ЛТП) та лексико-тематична група (ЛТГ). Спробуємо розмежувати поняття семантичного і тематичного принципів об'єднання слів у лексичні розряди. Лексико-тематичне поле є об'єднанням слів за логіко-понятійним принципом, а саме класифікація предметів та явищ, які об'єднані однією

і тією ж темою. У тематичному полі ядерна сема не обов'язкова, тоді як у лексико-семантичному полі ядерна й периферійна зони більш або менш чітко визначені. В наукових дослідженнях використовують різні методи побудови семантичного та тематичного полів. Тематична класифікація лексики є однією з раних спроб систематизації словникового складу мови, а саме слів, пов'язаних лінгвістичними та екстралінгвістичними ознаками. У тематичному руслі об'єднання слів відомі термінологічні словники різних галузей науки: економіки, медицини, філософії, маркетингу, фінансів, бухгалтерського обліку тощо.

Системне об'єднання слів під назвою лексична група (ЛГ) характеризується більшою структурною впорядкованістю і тіснішою семантичною спільністю складових одиниць, ніж лексичне поле (ЛП). Систематизація слів за внутрішньомовним принципом становить лексико-семантичну групу (ЛСГ). Це група слів, що належать до однієї частини мови та синонімічно пов'язані з домінантою і мають міцний семантичний зв'язок з її головним значенням. Вважаємо, що слова в одній ЛСГ пов'язані відношеннями синонімії, антонімії, уточнень і диференціації. Слова входять в ЛСГ не всім об'ємом своєї семантики, а лише одним із всіх значень, тому багатозначне слово може входити в різні ЛСГ. Деякі ЛСГ характеризуються чіткістю свого центра і периферії. Прикладом може слугувати ЛСГ англійських дієслів break, burst, crack, cut, smash, split, tear в якій домінантою виступає слово "break". Завдяки тісному семантичному зв'язку між словами ЛСГ є прикладом вираження системності в лексиці. У межах ЛСГ за синонімічними й антонімічними зв'язками можна виділяти підгрупи, які найтісніше поєднані у своїх семантичних відношеннях.

Зазначимо, що не завжди лінгвісти визнають, що в лексико-семантичній групі всі слова належать до однієї частини мови. Деякі вважають, що в лексико-семантичній групі, як і в лексико-семантичному полі, можна вводити одиниці різної частиномовної приналежності — як універби, так і словосполучення, оскільки вони вступають у всі зв'язки, характерні для елементів лексико-семантичної групи [10; 11].

Узагальнюючи основні теоретичні положення робимо висновок, що системний підхід до дослідження мовних явищ є важливим принципом на всіх рівнях. Принцип співвідношення лексико-семантичних та лексико-тематичних угруповань залишається дискусійним. За результатами нашого дослідження, щодо виділення системних лексичних угруповань найбільш неоднозначним є питання їх частиномовного складу та матеріалу дослідження, тобто застосування понять "семантичний" та "тематичний" в процесі аналізу як на рівні мови, так і на рівні мовлення. Визначивши, що семантичне поле звичайно трактується як мовна категорія, правомірно аналізувати лексичні одиниці, їх угруповання у мові та мовленні, дотримуючись тематичного принципу. Перспектива наших подальших досліджень вбачається у глибшому вивченні поняття системності лексики, лексичних угруповань у мові і мовленні, а також методів їхнього дослідження.

ЛІТЕРАТУРА

1. Солцев В.М. Язык как системно-структурное образование. – 2-е изд. допол. – М.: Недра, 1977. – 341 с.
2. Richards J.C., Platt J., Platt H. Dictionary of Language Teaching & Applied Linguistics. – London: Longman Group UK Ltd., 1992. – 423 p.

3. Бодуен де Куртене. Избранные труды по общему языковедению. – М.: Наука, 1983. – 468 с.
4. Мельников Г.П. Бодуэновское понимание системности языка// Языковая практика и теория языка. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1978. – 272 с.
5. Соссюр де Ф. Труды по языкознанию. – М.: Прогресс, 1977. – 695 с.
6. Русанівський В.М. Структура лексичної і граматичної семантики. – К.: Наук. думка, 1988. – 326с.
7. Звегинцев В.А. Семасиология. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1987. – 322с.
8. Медникова Э.М. Значение слова и методы его описания: Учеб. пособие. – М.: ВШ, 1974. – 202с.
9. Слюсарева Н.А. История языкознания. – М.: Наука, 1984. – 146с.
10. Арнольд И.В. Стилистика современного английского языка. – М.: Просвещение, 1990. – 301с.
11. Васильев Л.М. Современная лингвистическая семантика. – М.: ВШ, 1990. – 176с.
12. Вердиева З.Н. Семантические поля в современном английском языке. – М.: ВШ, 1986. – 120 с.